

УДК 330.3 (091)

Вітер І. І.

Кандидат економічних наук, доцент кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Київського університету туризму, економіки і права

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ФАКТОРИ ВИНИКНЕННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПИ (КІНЕЦЬ XV - ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

Вітер І.І. Цивілізаційні фактори виникнення ринкової економіки в країнах Європи (кінець XV - перша половина XVII ст.). У статті аналізується вплив цивілізаційних факторів на господарства країн європейської цивілізації в період розкладу феодалізму і формування передумов становлення ринкової економіки. Показано, яким чином різний вплив цих факторів в різних країнах Європи зумовив відмінності у економічному розвитку цих країн, визначив особливості у становленні національних господарств.

Ключові слова: цивілізаційні фактори, розклад феодалізму, абсолютистська монархія, зародження ринкової економіки.

Витер И.И. Цивилизационные факторы возникновения рыночной экономики в странах Европы (конец XV - первая половина XVII вв.). В статье анализируется влияние цивилизационных факторов на хозяйства стран европейской цивилизации в период разложения феодализма и формирования предпосылок становления рыночной экономики. Показано, каким образом различное влияние этих факторов в разных странах Европы обусловило различия в экономическом развитии этих стран, определил особенности в становлении национальных хозяйств.

Ключевые слова: цивилизационные факторы, разложение феодализма, абсолютистская монархия, зарождение рыночной экономики.

Viter I. *Civilizational factors of occurrence of the market economy in Europe (End XV - The first half XVII centuries).* The paper analyzes the influence civilizational factors on the economies of countries of European civilization during the during the disintegration of feudalism and the formation of the prerequisites of a market economy. It is shown how the different effects of these factors in different countries of Europe caused differences in the

economic development of these countries, identified features in the development of national economies.

Key words: civilizational factors, timetable feudalism, absolutist monarchy, the emergence of a market economy.

Цивілізаційний підхід вимагає урахування впливу цивілізаційних (політичних (владних), соціальних, духовно-культурних, релігійних) факторів на економічне життя суспільства. Без дослідження цих факторів неможливо об'єктивно вивчити та усвідомити зміни, що відбувалися в економічному житті країн європейської цивілізації в період розкладу феодалізму і формування передумов для виникнення та становлення ринкових інститутів. Більше того, в переломні моменти історії значення цивілізаційних факторів значно зростає. Саме тому різний вплив цих факторів в різних країнах Європи зумовив відмінності у економічному розвитку цих країн, визначив особливості у становленні національних господарств.

Розглянемо основні фактори, що впливали на економічне життя суспільства в розглядуваний період.

Політичні фактори. Основною подією в політичній сфері можна вважати затвердження нової форми державного устрою – абсолютної монархії. Її опорою стає не феодальне ополчення, а наймана масова армія, на озброєння якої витрачаються величезні кошти. Абсолютизм покінчив із феодальною роздробленістю, перетворив сеньйорів на офіцерів королівської армії, які стають чиновниками королівського апарату [1].

Об'єднання країн та формування прообразу національних держав – абсолютистських монархій – заклало ґрунт для появи національних економік (об'єднання Франції, складання єдиної держави в Англії, розвиток процесу об'єднання на околицях Європи). Так, королем встановлені державні податки, королівська влада сконцентровує в своїх руках економічну силу, складається економічна основа для трансформації станово-представницької монархії в абсолютизм.

Ліквідація феодальної роздробленості європейських держав мала свої особливості. Після завершення Столітньої війни між Англією та Францією, приводом до якої були зазіхання англійського короля на французький престол, англійські війська

були виведені з території Франції. Від цього моменту (1453 р.) вступив у завершальну стадію процес об'єднання Франції, який, власне, й викликав зіткнення Франції й Англії та конфлікт королівської влади з римським папою. Цей конфлікт відбувався на фоні ліквідації феодальної роздробленості на території Франції, яка призвела до того, що правляча династія в Англії втратила багато своїх володінь, оскільки у XII-XIII ст.ст. більшість феодальних володінь Франції входило до складу домену англійської корони й знаходилося від неї у васальній залежності.

Державні податки, встановлені королем Людовіком XI, стали більшими, ніж надлишковий продукт у феодалів. Це привело до того, що на кінець XV ст. королівською владою було сконцентровано в своїх руках таку економічну силу, при якій послаблювалася необхідність залучення представників різних станів населення для прийняття найбільш важливих законів. В результаті склалася економічна основа для трансформації станово-представницької монархії в абсолютизм.

В Англії ліквідація роздробленості та підсилення королівської влади загострили боротьбу всередині англійської аристократії між прихильниками та супротивниками посилення королівської влади. Перемога прибічників об'єднання країни та прихід до влади династії Тюдорів призвели до завершення феодальної роздробленості Англії та складання єдиної держави.

Процес об'єднання отримав розвиток й на околицях Європи. Він був пов'язаний перш за все з боротьбою проти завойовників. Нагадаємо, що підкорення руських князівств та включення їх до складу Золотої Орди (таку назву мали землі Східної Європи та Середньої Азії, які увійшли до складу держави татаро-монголів – Османської імперії), змусили Русь сплачувати данину. Після повстання у Твері (1327 р.) Іван Калита, який допоміг його подавити, отримав право на збирання ординської данини. Від цього моменту почалося піднесення Москви, яка через 50 років перестала сплачувати данину Золотій Орді.

З цієї причини татаро-монголи під керівництвом хана Мамаю посунули на Русь величезну рать. Вона була розбита московським князем Дм. Донським, онуком Івана Калити. Нова татаро-монгольська рать під керівництвом хана Тахтамиша, що

навалилася через 2 роки, нанесла поразку війську Дмитра Донського, в результаті чого Русь ще 100 років сплачувала данину. За цей час Москва збрала під своєю рукою багато руських земель, а Золота Орда, навпаки, опинилася перед обличчям розпаду. У 1480 р. татаро-монгольське іго було ліквідоване.

Падіння татаро-монгольського іга та завершення на початку XVI ст. процесу об'єднання руських земель знаменувало собою виникнення могутньої держави Русь.

З розвитком об'єднувачих процесів грошові потреби абсолютистської монархії та дворянства істотно збільшуються. Абсолютистська влада шукала додаткові джерела поповнення скарбу (казни), необхідні для утримання державних структур, які значно зросли (апарату управління, службовців, армії тощо). Цей факт виступив передумовою здійснення Великих географічних відкриттів.

Таким чином, в кінці XV ст. в Західній Європі утворюються перші централізовані монархії – Іспанія і Португалія, які ліквідували феодальну роздробленість. Ліквідація феодальної роздробленості викликала економічне піднесення основних європейських держав (Франції, Англії, Іспанії, Португалії, Нідерландів).

Із виникненням держави відбуваються принципові зміни у владі-власності – вони відокремлюються від суспільства. Влада стає верховною за характером замість тієї общинної, якою вона була раніше, до формування держав. В общині влада була складовим елементом цієї суспільної організації, а після виникнення держави влада відокремлюється від суспільства. Владні органи стають над суспільством і починають функціонувати самостійно. Якщо в общині статус особи визначав ступінь реалізації владних рішень і дій, то в державі вони стають обов'язковими. Влада та органи, що її здійснюють, отримують привілеї законного примусу, застосування сили без згоди. Рішення влади набувають політичного характеру, стають обов'язковими і важливими для всіх. Утворюється постійно діючий центр суспільства в особі верховної влади та органів, що її здійснюють.

Основною функцією влади в державі стає забезпечення об'єднання індивідів в суспільстві, запобігання його розпаду, утримання всіх в суспільно-культурній сфері. Це об'єднання здійснюється через певний суспільний устрій, через владу і власність. Уособлюючи цілісність суспільства, держава реалізує спільні інтереси всіх людей суспільства через писані форми соціальних норм, що набувають форми законів.

Соціальні фактори. У цей період в країнах Європи формується так званий європейський тип шлюбу. У третьому стані, особливо в торгово-купецьких колах, відбувається відродження духу і структури великої патріархальної сім'ї, що складається з двох-трьох поколінь із 8-15 членів. Патріархальна (велика) сім'я знову стає основним виробничим і розподільним осередком суспільства. Паралельно розпочинається становлення так званого європейського типу шлюбу, характерними рисами якого були:

– більш пізній вік вступу в шлюб – для чоловіків у 28-39 років, для жінок – у 21-29 років, що пояснюється потребою спочатку створити «матеріальну базу»;

– велика частка осіб, які ніколи не вступали в шлюб (до 50 років) – для чоловіків 9-15%, для жінок – 11-18%;

– менша кількість дітей (у середньому 5-7), які народжуються з великими проміжками часу (2-4 роки) за весь репродуктивний період, що пояснюється істотним зниженням дитячої смертності у забезпечених прошарків населення.

В той же час, отямившись від кризи XIV століття, населення Європи починає стрімко, хоча і дуже нерівномірно зростати. Можна спостерігати й періоди зменшення чисельності населення окремих країн: Англії (у період війни Троянд), Іспанії і Португалії (у зв'язку з витоком у колонії), Німеччини (у період Тридцятирічної війни). У цілому ж за двісті років, з середини XV до середину XVII століття, воно зросло майже вдвічі і досягло 100 мільйонів чоловік.

Ще одним соціальним фактором виступає швидке зростання міського населення на фоні розвитку міст як осередків нових господарських відносин, де відбувається процес його диференціації й розшарування на власників та найманих працівників, а також формування середнього прошарку [5].

Особливим фактором слід виокремити подолання особистої залежності людей (залежних селян) і формування економічної залежності людей (наймані робітники), в результаті чого в суспільстві з'являються нові класи: буржуазія (мануфактурщики) і пролетаріат (робочий клас). Починає зароджуватися індивідуалізм, формуються умови для підприємницької діяльності, що поступово стає головною рисою господарювання.

Отже, з виникненням національних держав формуються нації, закладається ґрунт для появи національних економік.

Духовно-культурні фактори. Період XV – сер. XVII ст. в європейській цивілізації отримав назву епохи Відродження. Відродження, або Ренесанс, – це період з середини XV (а в мистецтві з початку XIV) до середини XVII ст., коли в Західній Європі відбувається відновлення духу й технічного рівня Античності [5].

З винаходом техніки друкарства істотний поштовх у розвитку одержує освіта. Якщо в середньовіччі один, навіть дуже талановитий, учитель міг протягом своєї активної педагогічної практики навчити всього декілька десятків учнів, з яких не більше п'яти, у свою чергу, могли б стати вчителями, то з появою друкованих книг і підручників навіть дуже посередній учитель може навчити сотні учнів, з яких десятки могли б самі незабаром стати вчителями. Кількість писемних людей у третьому стані значно зростає. Відбувається прорив в освіті.

Потреба в писемності і знаннях, необхідних для успішної діяльності у світі, що ускладнюється, призвела до створення, паралельно з церковними, світських шкіл: муніципальних, торгових, ремісничих. Успішно розвиваються гуманітарні, природничі науки, література, мистецтво.

Релігійні фактори. Із розвитком економіки, науки і освіти змінюється суспільна свідомість. Падає престиж католицької церкви; у деяких країнах вона реформується, з'являються нові, протестантські релігії (лютеранство, кальвінізм), що відображають дух буржуазного підприємництва [1].

Найбільш значною релігійною подією того часу стає розкол у католицькій церкві – Реформація. Цей розкол був зумовлений формуванням територіальних, національних держав в Західній Європі – Голландії, Англії, Франції, Швеції, Німеччини. Такий

соціальний інститут, як церква, починає переживати під впливом цього процесу явний занепад.

Зростає невдоволення римською церквою, яка являла собою на той час великого землевласника й колективного феодала Європи. Навколо королівської влади, що спиралася на римське право й фінансову підтримку третього стану, відбувається консолідація.

Викладач теології Віттенбергського університету Мартин Лютер здійснює переклад Біблії з латинської на німецьку мову. В результаті цієї роботи з'являється модифікація християнства, в якій роль священників й самої церкви суттєво зменшується з позиції «пастиря-заступника, посередника між богом й людьми» до рівня «вчителя-поводиря, без якого можливо обходитися, взявши за обов'язок кожному християнинові самотійне розуміння божої волі за допомогою читання книг й молитов». Саксонія й Пруссія приймають «лютеранство», яке після тривалої боротьби утверджується в північних й східних німецьких землях, а також у Скандинавії.

Лютером висловлювалися ідеї, які розділялися не тільки представниками німецької буржуазії, що народжувалася, але й певної частини феодалної аристократії. Рух на підтримку Лютера, що розколов німецьке суспільство, вилився у Реформацію.

Реформація захопила й Англію. Відбувається вихід Англії з лона римської церкви, її парламентом король проголошується главою християнської церкви. Відмінюється церковне мито, що надходило до Риму, закриваються монастирі та конфісковуються їхні землі. В Англії розробляється нова модифікація християнства, що зайняла проміжне становище між католицизмом й лютеранством; протягом 20 років утверджується поміркований протестантизм, що стає однією з основ майбутньої англійської величі.

Майже 80 років XVI століття Західна Європа була охоплена соціальними потрясіннями, які увійшли в історію під загальною назвою Реформації та вилилися у масовий рух, що охопив багато держав. Він був спрямований не лише на реформування церкви, але мав більш складний соціальний характер. В Реформації проявилися не тільки антипапські (послаблення залежності

національних церков від Риму), антифеодальні, але й антибуржуазні прагнення.

В результаті країни, що прийняли протестантизм як нову ідеологію, отримали додатковий імпульс для свого економічного розвитку. Реформація і революція цін прискорили розшарування європейських держав на економічно розвинуті – Англія, Голландія, Швеція, Швейцарія і відсталі – Іспанія, Австрія, південнонімецькі землі, Польща, Османська імперія.

Розглядаючи передумови виникнення господарства ринкового типу в пізньофеодальний період, окремої уваги заслуговують загальні моменти, що стосуються економічних факторів розвитку країн європейської цивілізації на етапі переходу від феодального до індустріального суспільства, пов'язаних перш за все зі змінами у власності.

При розгляді виникнення та особливостей розвитку власності, важливо з'ясувати й те, як виникали типи і форми власності. Історичні типи та форми власності обумовлені певними формами суспільної залежності. До історичних типів власності відносяться особиста, приватна та індивідуальна. Кожний тип власності має свої історичні форми.

Фактично, при визначенні типу власності спираються на форми особистої незалежності.

Особиста власність характеризується тим, що доступ економічних індивідів до засобів виробництва опосередкований особистісною залежністю і залежить від влади та інших людей. Особистісна залежність виявляється у тому, що власники умов виробництва утворюють умови доступу до ведення господарської діяльності. При особистій залежності дії індивідів детерміновані зовнішніми по відношенню до них силами. Особистісна залежність спиралася на авторитет влади, на силу примусу. Право особистої власності надавалося владою. Місцем індивідів в ієрархії влади визначалися права особистої власності, вони були продовженням політичного (владного) статусу. Для особистої власності був характерним ієрархічний тип зв'язків. Особиста власність мала общинну, рабовласницьку і феодальну форми.

Звернімо увагу на важливий момент в розгляді особливостей періоду переходу від феодального господарства до ринкового. Із

звільненням індивідів від особистої залежності відбувався перехід суспільства до приватної власності, що супроводжувався формуванням майнової залежності. Перехід від особистісної до економічної залежності лежить в основі заміни особистої власності приватною. Таким чином, поступове відмирання особистої власності супроводжується виникненням приватної. Інакше кажучи, приватна власність виникає лише тоді, коли відмирає особиста власність.

Серед головних передумов виникнення ринкової економіки було перш за все витіснення натурального господарства товарним виробництвом, що поступово відбувалося в процесі розвитку товарообігу, поглиблення товарно-грошових відносин і розширення торговельних зв'язків. В економіці провідних західноєвропейських країн натурально-феодална господарська система почала поступатися місцем ринково-підприємницьким економічним відносинам.

Ліквідація політичної роздробленості у країнах Західної Європи, бурхливий процес становлення централізованих національних держав сприяли поглибленню ринкових засад функціонування національних економік та піднесенню великих середземноморських міст, які стали осередками розвитку торговельно-купецького капіталу.

Зростання товарообігу та розвиток торгівлі зумовили проблему «нестачі грошей». Нестача грошей була великою перепоною для зростання виробництва й торгівлі, а приплив золота й срібла, навпаки, надавав імпульсу для господарського розвитку. Відповідні наслідки мали місце й в царині збирання податків, а отже й у питанні про багатство чи бідність державної казни. Дефіцит грошових металів, що наприкінці Середньовіччя відчувався особливо гостро в Європі, був обумовлений значним відставанням кількості грошей від потреб ринку, що розвивався.

Проблеми нестачі грошей для торгівлі й промисловості, поповнення державної казни залишалися нагальними для всіх країн. В XVI столітті у всій Європі почалося активне обговорення грошових питань. Повсюди починають друкуватися трактати й брошури про гроші.

Але конкретна економічна політика здійснювалася без теоретичного обґрунтування, без розуміння причин грошового

дефіциту. Так, урядами приймалися рішення про заборону вивозу грошей за кордон. В Іспанії XVI ст. законом за таку спробу передбачалася смертна кара. В Англії ще у XV ст. (1440 р.) було прийнято так званий Закон про витрачання, згідно з яким всі іноземці повинні були всю виручку витратити на купівлю англійських товарів, а англійські купці-експортери зобов'язувалися частину своєї виручки привозити готівкою.

Оскільки ці заходи й рішення не були поодиначними й випадковими, а мало місце досить складне переплетіння певної господарської ідеології й державної політики тих чи інших країн, й вони стосувалися не тільки грошового питання, а охоплювали досить широке коло проблем зростання національного багатства, пізніше це отримало назву меркантилізму.

В результаті дослідження проблеми можна зробити наступні висновки.

Починаючи з кінця XV ст. в країнах Західної Європи поступово створюються умови для переходу від феодального до індустріального суспільства. Цей період характеризується не тільки економічними змінами, значну роль в цьому процесі відіграють цивілізаційні фактори: трансформація суспільних і політичних інститутів, зміни в культурно-духовній сфері, соціальній структурі суспільства.

Основними факторами, що впливали на економічне життя суспільства в розглядуваний період, були:

– політичні: затвердження нової форми державного устрою – абсолютистської монархії – як прообразу національних держав. Абсолютизмом було покінчено із феодальною роздробленістю європейських держав. Розвиток об'єднавчих процесів істотно збільшує грошові потреби абсолютистської монархії та дворянства, що виступило передумовою здійснення Великих географічних відкриттів. Виникнення держави викликало принципові зміни у владі-власності – вони відокремлюються від суспільства. Владні органи стають над суспільством і починають функціонувати самостійно. Рішення влади набувають політичного характеру, стають обов'язковими і важливими для всіх. Утворюється постійно діючий центр суспільства в особі верховної влади та органів, що її здійснюють. Основною функцією влади в державі стає забезпечення об'єднання індивідів

в суспільстві, запобігання від його розпаду, утримання всіх в суспільно-культурній сфері. Це об'єднання здійснюється через певний суспільний устрій, через владу і власність. Уособлюючи цілісність суспільства, держава реалізує спільні інтереси всіх людей суспільства через писані форми соціальних норм, що набувають форми законів;

– соціальні: формування в країнах Європи європейського типу шлюбу, стрімке зростання населення Європи в цілому, а на фоні розвитку міст як осередків нових господарських відносин швидке зростання міського населення. Як особливий фактор - подолання особистої залежності людей і формування їх залежності економічної, в результаті чого в суспільстві з'являються як нові класи буржуазія і пролетаріат. Починає зароджуватися індивідуалізм, формуються умови для підприємницької діяльності, що поступово стає головною рисою господарювання. Із виникненням національних держав формуються нації, закладається ґрунт для появи національних економік;

– духовно-культурні: відновлення духу і технічного рівня Античності: прорив в освіті (розвиток гуманітарних, природничих наук, літератури, мистецтва), винахід техніки друкарства;

– релігійні: зміни у суспільній свідомості з розвитком економіки, науки і освіти. Явний занепад такого соціального інституту, як церква. Падіння престижу католицької церкви, її реформування у деяких країнах вона, поява нової, протестантської релігії (лютеранство, кальвінізм), що відображає дух буржуазного підприємництва. Соціальні потрясіння та Реформація – розкол у католицькій церкві, зумовлений формуванням територіальних, національних держав в Західній Європі, надали додаткового імпульсу для економічного розвитку та прискорили розширення європейських держав на економічно розвинуті і відсталі;

– економічні: лише з відмиранням особистої власності в ході становлення цілісної економічної системи, відокремлення економічної сфери від політичної виникає приватна власність, без якої неможлива ринкова економіка.

Аналіз процесу переродження феодального господарства наприкінці XV – на початку XVI ст., розкладу феодалізму під впливом цивілізаційних факторів на господарства країн Західної Європи в XVI-XVII століттях та особливості формування передумов виникнення ринкової економіки засвідчують, що різний вплив цивілізаційних факторів в різних країнах Європи зумовив відмінності в економічному розвитку цих країн та визначив особливості у становленні національних господарств.

1. Босєв Ю. О., Босєва С, Ю. Економічна історія: Західна Європа, Японія, США: Навч. посіб. — К.: Вища шк., 2004. — 174 с.
2. Конотопов М.В., Сметанин С.И. Экономическая история. – М.: ИТК «Дашков и Ко», 2005.- 488 с.
3. Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: Навч. посібник. – К.: Либідь, 1996. – 360 с.
4. Царенко О.М., Захарчук А.С. Економіка України і світу. Курс лекцій: Навч. посібник. – Суми: Вид-во «Університетська книга», 2000. – 310 с.
5. Черкашина Н.К. Економічна історія: Навчальний посібник. — Київ: ЦУЛ, 2003. - 193 с.
6. Юхименко П.І. Економічна історія: Навч. посіб. — 2-ге вид., стер. — К.: Вікар, 2006. — 341 с.
7. Экономическая история мира. Европа / Под общ. Ред. М.В.Конотопова. – М.: Издательско- торговая корпорация «Дашков и Ко», 2004. – 636 с.
8. Яковец Ю.В. История цивилизаций: Учеб. пособие. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 352 с.